Mühazirə-I

Ə. Mirzəzadə

Azərbaycan tarixi fənninin predmeti, mənbəşünaslığı və tarixşünaslığı

Plan:

1. *"Azərbaycan tarixi" fənninin predmeti, metodları, vəzifələri, tarixi biliklər sistemində yeri və öyrənilməsinin əhəmiyyəti.*
2. *Azərbaycan adının mənşəyi haqqında.*
3. *Azərbaycanın ərazisi, əhalisi və təbii və coğrafi şəraiti haqqında*
4. *Azərbaycan tarixinin qaynaqları.*

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək). (Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun red. Ilə) I c., B., 1994.

2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. I c., (Ən qədimdən – b.e.III əsrləri). B., 1998

3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Seminar və təcrübə məşğələləri üçün müntəxəbat. S.S.Əliyarlı və Y.M.Mahmudovun red. Ilə. B., 1989, 2007.

4. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. B., 2001.

5. Fazili A. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında. B., 1984.

6. Hüseynzadə Ə. XIX əsrin II yarısı Azərbaycan tarixşünaslığı. B., 1967.

7. Qəniyev H. Q. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinədək) Ali məktəblər üçün dərslik. **Bakı, 2019,** "Elm və Təhsil" nəşriyyatı,

8. Azərbaycan tarixi. 7 cildlik. II cild. Bakı, 1998, III cild. Bakı, 1999 50. Azərbaycan tarixi. Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994.

9. Azərbaycan tarixi. BDU-nun nəşri. Bakı, 1996.

10. Azərbaycan tarixi. B.,1961.

1. "Azərbaycan tarixi" fənninin predmeti, metodları, vəzifələri, tarixi biliklər sistemində yeri və öyrənilməsinin əhəmiyyəti

Tarix elminin məzmununu tarixi proses təşkil edir. Tarix elminin bünövrəsində faktların toplanması, sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi durur. Azərbaycan tarixi dünya tarixinin ayrılmaz hissəsidir. "Azərbaycan tarixi" fənninin **predmeti** Azərbaycan tarixinə dair bilikləri ümumiləşdirərək tarixi məkan, tarixi zaman, dövlət, şəxsiyyət, iqtisadiyyat və mədəniyyət məzmun xətləri üzrə qruplaşdırıb gənc nəslə çatdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan tarixinin tədrisinin ən ümdə **vəzifələri** tələbə-gənclərə Vətənimizin tarixi keçmişi haqqında dərin biliklər vermək, onlara tariximizin mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərindən baş açmağı öyrətmək, onlarda tarixi təfəkkürü formalaşdırmaq, cəmiyyətdə baş verən hadisələri obyektiv qiymətləndirmək bacarığı aşılamaqdan ibarətdir.

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbə gənclərə Vətənimizin tarixinin ən qədim zamanlardan bu günədək keçdiyi tarixi yolu izləməyə imkan verir, tariximizdəki qaranlıq səhifələrin işıqlandırılmasında, onlarda dövlətçilik məfkurəsinin, keçmişə hörmət, gələcəyə inam hisslərinin formalaşmasında, gənclərdə vətənpərvərlik ruhunun tərbiyə edilməsində, onlarda analitik düşüncə qabiliyyətinin inkişafında böyük rol oynayır.

Bu gün Azərbaycanın iqtisadi-siyasi, mədəni təsir diapazonunun daha da genişləndiyi bir şəraitdə ölkəmizin tarixinin tədrisinin daha da təkmilləşdirilməsi və milli-mənəvi dəyərlərimizin gənc nəslə daha dərindən aşılanması tələb olunur.

Müstəqil dövlət quruculuğu yolunda gənclərin üzərinə böyük və məsuliyyətli vəzifələr düşür. Bu vəzifələri isə yalnız öz vətənini sevən, onun tərəqqisinə çalışan və azadlığı uğrunda canını qurban verməyə hazır olan gənclər yerinə yetirə bilər. Vətənin bütövlüyü uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinin getdiyi bir zamanda xalqın vətəni qorumağa qadir, mərd, sadiq gənclərə

böyük ehtiyacı var. Buna görə də "Azərbaycan tarixi" fənninin tədrisində əsas vəzifələrdən biri yeniyetmə və gəncləri Vətənimizin qədim tarixi və zəngin mədəni irsi ilə yaxından tanış etmək, gənclərin Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı biliklərinin və dünyagörüşlərinin hərtərəfli inkişafına nail olmaq, onlarda vətənpərvərik və vətəndaşlıq hisslərinin daha da gücləndirilməsidir.

"Azərbaycan tarixi" fənninin metodları. Azərbaycan dilindəki "metod" sözü yunan sözü "metodos"dan yaranmışdır və tərcümədə "tədqiqat yolu", "tədqiqat üsulu" mənasını verir. Eyni məzmunlu metodların toplusu **yanaşma** adlanır. Metodlar yaranır, dəyişir, yəni daim inkişaf edir. Metodların öyrənilməsi və hazırlanmasına yönəlmiş elmi dərketmə fəaliyyətinin nəzəriyyəsi **metodologiya** adlanır. Tarixin metodologiyası tarixi biliklər və tarixi tədqiqat metodlarının xüsusiyyətinə uyğun olaraq formalaşmışdır. Əgər tarixi keçmiş haqqında biliklər zəruridirsə, onlar bütün nəsillər tərəfindən öyrənilməlidir. Müasir tarix elmində "tarixi metod" dedikdə tarixi reallığı öyrənən bütün metodlar nəzərdə tutulur. Ancaq tarixi tədqiqat zamanı əsasən dörd klassik metoddan – tarixi-genetik, tarixi-müqayisəli, tarixi-tipoloji və tarixi-sistemli metodlardan istifadə edilir.

Tarixi-genetik metod tarixi tədqiqatlarda ən geniş istifadə olunan metoddur. **Bu metod** tədqiq olunan obyektiv tarixi reallığın xüsusiyyətlərinin, funksiyalarının və dəyişikliklərinin tarixi dinamikada araşdırılmasını nəzərdə tutur. Elmi təfəkkürün ən geniş yayılmış tətbiqi metodlarından biri **tarixi-müqayisəli** metoddur. Bu metoddan demək olar ki, bütün tarixi tədqiqatlarda istifadə olunur. İctimai-tarixi inkişafın təkrarlanması və daxilən müəyyənləşmiş qanunauyğun proses olması **tarixi-müqayisəli metodun əsasını** təşkil edir. Tədqiq edilən tarixi obyekt haqqında bütün məlumatların toplanması və bu məlumatların sistemləşdirilməsi tarixi-müqayisəli metodun tətbiqinə şərait yaradır. **Tarixi-tipoloji metodun** obyektiv əsasını ictimai-tarixi inkişafda bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan tək, xüsusi və ümumi cəhətlərin mövcudluğu təşkil edir. Çox zaman tədqiqatçılar bütün tarixi proses və hadisələrin daxili mahiyyətini şərtləndirən ümumi xüsusiyyətlərin aşkarlanmasına daha çox üstünlük verirlər. **Tarixi-sistemli** metod tədqiq edilən ob-yektiv tarixi reallığın nisbətən tam əhatə olunmasına, onun daxili fəaliyyət mexanizminin araşdırılmasına imkan verir və onun əsasını tarixi inkişafda vahid, xüsusi və ümuminin birliyi prinsipi təşkil edir.

"Azərbaycan tarixi" fənninin öyrənilməsi zamanı həmçinin, riyazi metodlardan, ekstrapolyasiya, ümumiləşdirmə və sair metodlardan da istifadə edilir.

§ 2. Azərbaycan adının mənşəyi haqqında

Hansısa bir ölkənin ona ən qədim zamanlardan verilən adı bugünümüzədək qoruyub saxlaya bilməsi nadir hadisələrindəndir. Azərbaycan ərazilərində mövcud olan dövlətlərin adları müxtəlif amillər əsasında yaranırdı. Bu amillər sırasında etnosun və ya şəxsin adı, ərazinin coğrafi xüsusiyyəti kimi amillər daha çox rol oynamışdır. Məsələn, Azərbaycan ərazisində - Urmiya gölünün cənub və cənubşərqində e.ə.III minilliyin birinci yarısında Aratta dövləti mövcud olmuşdur.

"Aratta" ölkəsinin adı sadəcə "dağ", "dağlıq ölkə" mənasını verirdi və göründüyü kimi, ölkənin adı ərazisinin coğrafi xüsusiyyəti – dağlıq olması ilə bağlı idi.

E.ə.III minilliyin ikinci yarısına aid Şumer–Akkad mənbələrində Urmiya gölünün cənubunda Lullubinin və gölün qərb ətrafında Kutium dövlətlərinin adı çəkilmişdir. Heç şübhəsiz Cənubi Azərbaycan ərazilərində mövcud olan bu dövlətlərin adı etnik amillə, yəni bu dövlətləri yaradan tayfaların adı ilə bağlı olmuşdur. E.ə.II minillikdə də Azərbaycan ərazilərində mövcud olan ölkələrin adları tayfa adları ilə əlaqəli olmuşdur. Belə ki, Urmiyadan cənub və cənub-şərq torpaqlar (keçmiş – Aratta) turukki tayfalarının adından Turukkum adlanırdı.

E.ə.I minillikdə Azərbaycan torpaqları haqqında ən qiymətli məlumatlara Assuriya mixi yazılarında rast gəlinir. Assuriya mənbələrində Urmiya gölündən şimal və şimal-şərq ərazilər "mannalıların ölkəsi" və yaxud "Manna" adlandırılır. Urmiyadan cənub və cənub-şərq ərazilər – Alateye ölkəsi kimi verilir. Manna Midiyanın əsarətinə düşdükdən sonra "Manna" adına tarixi mənbələrdə rast gəlinmir və keçmiş Manna əraziləri "Şimali Midiya" və yaxud "Kiçik Midiya"

kimi göstərilir ki, bu da əvvəlcə Midiya, daha sonra Əhəməni çarlarının apardığı işğalçılıq siyasətinin nəticəsi idi.

E.ə.II əsrdən Polibi Azərbaycanın cənub hissəsini "Artabazanın vilayəti" adlandırmışdır ki, bu da şübhəsiz hökmdarın adı ilə bağlı idi. Lakin bu ad geniş yayılmadı, tarixdən silindi. Nəhayət, e.ə.I əsrdə yunan coğrafiyaçısı Strabon Plininin "Artabazan ölkəsi" adlandırdığı əraziləri Atropatena kimi adlandırmışdır. Erkən orta əsrlərdə indiki Cənubi Azərbaycan əraziləri Suriya və Bizans mənbələrində - Adorbiqan, Adarbaqan, fars mənbələrində - Aturpatakan, Adurbadaqan, Azərbayqan; ərəb mənbələrində - Adirbican, Azərbican və nəhayət Azərbaycan kimi formalarda göstərilmişdir.

Beləliklə, bu gün "Azərbaycan" adının mənşəyi barədə əsas iki baxış mövcuddur. Bəzi müəlliflər "Azərbaycan" adının mənşəyini sərkərdə Atropatın adı ilə, yəni şəxsi amillə bağlayır; bəziləri isə "Azərbaycan" adının coğrafi amillə, yəni yerin xüsusiyyətləri ilə bağlılığını təsbit etməyə çalışırlar.

Strabonun xalq rəvayətinə əsaslanan məlumatına görə Əhəmənilər dövründə Atropat adlı canişin "Kiçik Midiya" vilayətini (keçmiş Manna ərazisini) idarə etmiş, e.ə. 331-ci ilin Qavqamel döyüşündə III Daranın qoşunlarında Makedoniyalı İskəndərə qarşı vuruşmuş, əsir düşmüş və İskəndər tərəfindən bağışlanaraq Şimali Midiya satraplığının canişini təyin olunmuşdur. E.ə. 323-cü ildə İskəndərin ölümündən sonra idarə etdiyi ərazilərdə müstəqil dövlət qurmuş və bu dövlət Atropatın adı ilə Atropatena adlanmışdır. Atropatena adından isə Azərbaycan adı yaranmışdır.

Başqa bir yanaşmaya görə isə "Azərbaycan" adının etimologiyası türk toponimikasında "yüksəklik", "təpəlik, təpəli dağ ətəyi, dağ silsiləsi" mənasını verən "adır" sözü ilə bağlıdır. Məlumdur ki, Cənubi Azərbaycanın böyük bir hissəsini dağlıq ərazilər təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, hələ qədim dövlətlərin – Arattanın, Alateyenın adları "dağ", "dağlıq ölkə" məfhumu ilə bağlı olmuşdur. E.ə. XIII-VII əsrlərə aid mixi yazılarda Manna ilə Midiyanın sərhəd hissəsində, Qızıl Üzən çayının cənub-qərb mənbəyində Andarpatian adlı vilayət mövcud olmuşdur ki, o da Mannanın tərkibinə daxil idi. Andarpatian adını Azərbaycan adının sonrakı Adərbadqan, Azərbayqan, Adirbican, Azirbican və Azərbaycan formalarının başlanğıcı hesab etmək olar.

Beləliklə, mixi mənbələrdəki Andarpatian və yaxud Adərpayqan vilayət adını "Azərbaycan" adının ən qədim və ilkin forması kimi qəbul etmək olar. Mannanın bir vilayətinə şamil edilən bu ad tədricən eyni coğrafi mənzərəni əks etdirən şimal ərazilərə də şamil edilmiş böyük bir ərazini bildirən ölkə adına çevrilmişdir.

Sonralar, Atropatın dövründə ölkənin adı onun adına uyğunlaşdırılaraq antik yazılı mənbələrə Atropatena kimi düşmüşdür.

Məlumdur ki, coğrafi adın tətbiqi zamanı onun arealının genişlənməsi baş verə bilər. Belə ki, bugünkü İranın mərkəzi ərazilərində yaranan Midiya dövlətinin adı sonralar onun tərkibinə qatılmış başqa ərazilərə də şamil olunmuşdur və yaxud Albaniyanın kiçik bir vilayəti olan Girdimanın adı sonralar bütöv bir dövlətə aid edilmişdir.

Zaman keçdikcə "Azərbaycan" məfhumunun da həm coğrafi, həm də siyasi tətbiq dairəsi genişlənmiş və artıq erkən orta əsrlərdə (V əsrdən başlayaraq) Azərbaycan deyəndə yalnız Arazdan cənuba deyil, həmçinin Arazdan şimala Dərbəndə qədər ərazilər nəzərdə tutulurdu. Belə ki, ərəb müəllifi Əbu Cəfər Məhəmməd ibnCərir ət-Təbəri "Tarix ər-Rüsul vəl-müluk" ("Peyğəmbərlərin və hökmdarların tarixi") əsərində yazır ki, Sasani hökmdarı I Xosrov Ən-Nuşirəvanın (531-579-cu illər) zamanında Sasanilər imperiyası dörd canişinliyə bölünmüşdü və onların dördüncüsü Azərbaycan (Adurbadağan) canişinliyi "Xəzərlərin ölkəsinə" qədər uzanırdı. Xəzər xaqanlığı Dərbənddən şimalda yerləşirdi və Təbərinin yazdığından görünür ki, Dərbəndə qədər ərazilər VI əsrin əvvəllərindən artıq Azərbaycan adlanırdı. Dərbəndin qala divarlarına sasanilərin Azərbaycandakı mərzbanı tərəfindən 553-cü ildə pəhləvi dialektində həkk etdirilmiş "Adurbadağanın vergi toplayanı Bərzinş" yazısından da məlum olur ki, o vaxt Azərbaycanın şimal sərhəddi Dərbəndə çatırdı. Eləcə də X əsr fars tarixçisi Əbu-Əli Məhəmməd ibn Əbülfəzl Məhəmməd əl-Bələmi özünün "Tərcümeyi tarix-i Təbəri" əsərində aydın surətdə yazır: "Azərbaycannın hüdudunun başlanğıcını Əbhər və Zəncan daxil olmaqla Həmədan, axırını isə xəzərlərin Dərbəndindən götürürlər və bu aralıqda olan bütün on-on iki şəhəri Azərbaycan

adlandırırlar". Beləliklə, erkən orta əsrlərdə Azərbaycan şimalda Dərbəndə, cənubda Qəzvin, Zəncana və Həmədana kimi, qərbdə İrəvan, Göycə mahalı və Tiflisə qədərki ərazilər daxil olmaqla geniş bir ərazini əhatə edirdi.

§ 3. Azərbaycanın ərazisi, əhalisi və təbii və coğrafi şəraiti

Azərbaycan ölkəsinin tarixi əraziləri Cənubi Qafqazın şərq və cənubi-qərb hissəsini və indiki İran dövlətinin şimali-qərbini əhatə edir. Ümumi sahəsi 410 min km^2, əhalisinin sayı 60 milyondan artıq olan bu ölkənin şimal hüdudları Dərbəndə, cənub hüdudları isə Həmədana qədər uzanır. Şərqdə Xəzər dənizi və Qazvin şəhəri, qərbdə isə indiki Gürcüstan və Türkiyə ilə həmsərhəddir.

1813-1828-ci illərdə Çar Rusiyası ilə İran Qacarlar dövləti arasında baş vermiş müharibələr nəticəsində Araz çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqları (130 min kv. km) Rusiya tərəfindən işğal edildi. İşğal nəticəsində təxminən 410 min kv. km olan ərazimiz iki hissəyə bölündü.

Hazırda bu tarixi ərazinin yalnız 86,6 min km^2 hissəsində müstəqil Azərbaycan Respublikası fəaliyyət göstərir ki, onun da əhalisinin sayı artıq 9,8 milyonu keçmişdir. Yerdə qalan Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsi - Cənubi Azərbaycan indiki İran İslam Respublikasının tərkibindədir ki, onun da ərazisi 280 min km^2 və əhalisi - 35 milyondan artıqdır. Bundan savayı 28 min km^2 Azərbaycan torpaqları indiki Ermənistan, 8 min km^2 - Gürcüstan və 7 min km^2-dən artıq ərazilərimiz Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikasının tərkibində qalmaqdadır. İraqın şimalında Kərkük və Türkiyənin şərqində bir neçə vilayət də tarixən Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazilərdir. Araz çayı Azərbaycan ərazilərini iki hissəyə bölür.

Arazdan başqa şimaldan Kür, cənubdan isə Qızıl Üzən (farslar ona Səfidrud deyirlər) Azərbaycanın ən böyük çaylarıdır. Bundan əlavə, ölkədə 200-dən artıq çay vardır ki, onların hamısı başlanğıcını dağlardan götürür. Azərbaycanın cənubunda şor sulu Urmiya gölü yerləşir. Onun sahəsi 5900 kvadrat kilometr, uzunluğu 140 km, maksimal eni 40 kilometrdir. Gölün sutoplayıcı hövzəsinin ümumi sahəsi 50 min kvadrat kilometrdir. Maksimal dərinliyi 15 metr olan bu gölün səviyyəsi yalnız yağmurlu payız və yaz aylarında qalxır. Yayda isə su səthinin intensiv buxarlanması nəticəsində gölün su səviyyəsi kəskin azalır. Son zamanlar İran dövlətinin bu bölgədə apardığı ekoloji siyasət Urmiya gölünü tam qurumaq təhlükəsi qarşısında qoymuşdur.

Azərbaycan relyefinə görə dağlıq ölkədir. Azərbaycanın ərazisinə daxil olan Böyük Qafqaz dağlarının şərq qolu sonra cənub istiqamətində uzanır və Kiçik Qafqaz dağ silsiləsini təşkil edir. Silsilə cənuba doğru uzanaraq indiki İran və İraqın sərhəddini təşkil edən Zaqros dağları ilə bitir. Azərbaycan ölkəsinin cənubqərb sərhədləri Zaqros dağlarından keçir. Azərbaycanda Şahdağ, Qarabağ yaylası, Murovdağ, Talış, Qaradağ, Savalan, Səhənd və sair dağlar, Kür-Araz, Lənkəran, Ərdəbil, həmçinin Urmiya gölü hövzəsi dərinliyi, Sulduz, Miyanə, Zəncanrud vadiləri və sairə kimi böyük ovalıqlar vardır. Dağlar arasında yerləşən çay vadiləri yararlı torpaqlara malikdirlər və bu ərazilərdə hələ qədim zamanlardan əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait mövcud olmuşdur. Azərbaycanın dağlıq relyefə malik olması səbəbindən tarixən geniş miqyasda suvarma sisteminin yaradılması mümkün olmamış, ayrı-ayrı vadi və ovalıqlarda yerli əhəmiyyətə malik olan xırda suvarma şəbəkələri mövcud olmuşdur. Bu səbəbdən, Azərbaycan ərazisində yaranmış ilk qədim dövlətlərin siyasi təsir dairəsi ayrı-ayrı regionların sərhəddindən kənara çıxaraq bütün Azərbaycan ərazilərini əhatə edə bilməmişdir.

Müasir Azərbaycan iqlimi 4-5 min il öncəki iqlimdən fərqlidir. İndiki dövrdə Azərbaycana daha çox kontenental iqlim xasdırsa, ən qədim zamanlarda ölkəmizdə əsasən rütubətli, isti iqlim mövcud olmuşdur. Azərbaycan ərazisində qışı yumşaq keçən subtropik regionlarda hələ yanvar-fevral aylarından torpaq göy otla örtülürdü ki, bu da hələ Mezolit dövründən erkən maldarlığın yaranmasına və inkişafına imkan vermişdir.

Tarixən Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafını dağ ilə aranın qarşılıqlı əlaqəsi, mal mübadiləsi təmin etmiş, dağlarda yerləşən otlaqlar, yaylaqlar köçəri və yarım köçəri maldarlığı əhalinin bir qisminin ənənəvi təsərrüfat formasına çevirmişdir.

Azərbaycanın zəngin flora (heyvanat) və fauna (bitki) aləmi vardır. Meşələri, xüsusilə dağ meşələri ov heyvanları ilə zəngin olmuşdur ki, bu da qədim insanların bu ərazilərdə erkən məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Meşələrdə bitən qarağac, dəmirağac, dağdağan və başqa nadir ağaclardan qədim zamanlardan başlayaraq qab-qacaq, nəqliyyat vasitələri, qoşqu ləvazimatı, bəzi silahların, tikinti materiallarının hazırlanmasında istifadə olunurdu.

Azərbaycan faydalı qazıntılarla zəngin ölkədir. Hələ qədim mixi yazı abidələrində ölkədə dəmir, mis, qurğuşun, sink, arsen, qiymətli metallardan qızıl, gümüş, minerallardan müxtəlif rəngli çaxmaq daşı, yəşəm daşı, mərmər, daş və duz yataqları və sairənin olması haqqında məlumatlar verilir. Azərbaycan ərazisində hasil edilən qızıl, gümüş, qurğuşun, müxtəlif mineral daşlar və rənglər (duz, ametist, arsen, civə, oxra) lacivərd, mərmər, tikinti daşları qonşu ölkələrə ixrac edilirdi. Zəngin təbii sərvətlərə məxsus Azərbaycan daim işğalçı qüvvələrin diqqətini çəkmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti - iqlimi, yer quruluşu, yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri, yerləşdiyi coğrafi mövqeyi onun keçdiyi tarixi yola mühüm təsir etmiş və etməkdədir.

§ 4. Azərbaycan tarixinin qaynaqları

Azərbaycan tarixinin ən qədim və antik dövrə aid mənbələri. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar iki hissəyə – **arxeoloji və yazılı qaynaqlara** bölünür. Arxeoloji qaynaqlara qazıntılar zamanı yeraltı mədəni təbəqələrdən, qəbir abidələrindən, qədim yaşayış məskənlərindən aşkar edilmiş müxtəlif əmək alətləri, sadə silah növləri, məişət və bəzək-düzək əşyaları, dini təsəvvürləri ifadə edən heykəlciklər, göz muncuqları və s. əşyalar aiddir. Arxeoloji qazıntılar zamanı ən qədim və qədim dövrün mədəniyyətinin, yaşayış tikililərinin formasının, dəfnetmə mərasimlərinin, qədim insanların antropoloji görkəminin, qədim istehkamların inşası xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi üçün çox qiymətli abidələr və abidə qalıqları üzə çıxarılır. Azərbaycanın ən qədim və qədim tarixinin öyrənilməsində **arxeoloji tədqiqatların** əvəzolunmaz rolu olmuşdur və ildən-ilə əldə edilən arxeoloji materiallar tariximizin qaranlıq qalan səhifələrinin öyrənilməsində müstəsna rol oynayır.

Azərbaycan tarixinin qalıqları sırasında əsas yeri **yazılı mənbələr** tutur. Məlumdur ki, yazı hələ eramızdan əvvəl V minillikdə yaranmışdır. Ən qədim yazı növləri **piktoqrafiya və mixi yazı** növləridir. **Piktoqrafiya** - şəkil, qrafos - yazı, yəni "şəkli işarələrlə yazı" mənası verir və bu yazı növündən qədim İkiçayarasında (Mesopotamiyada) istifadə olunmuşdur.

Mixi yazılarda işarələr mismara bənzədiyindən onu başqa cür mismarı yazı adlandırırlar. Mixi yazılardan daha çox Ön Asiyanın və Orta Şərqin ən qədim dövlətlərində - Şumerdə, Akkadda, Misirdə, Babilistanda və s. istifadə olunmuşdur. Məhz həmin ölkələrin mixi yazılarında Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrü haqqında müəyyən məlumatlar verilir. Bu baxımdan ən önəmli qaynaqlar e.ə. III-I minilliklərdə mövcud olmuş Şumer-Akkad, Assuriya (Aşşur) və Urartu dövlətlərinə aid mixi yazılardır.

Şumer, Akkad və Assuriya İkiçayarasında ardıcıl mövcud olmuş dövlətlərdir və coğrafi baxımdan onlar hamısı Azərbaycan ərazilərinin (Cənubi Azərbaycanın Urmiya gölü hövzəsi) qonşuluğunda mövcud olduğundan qədim Azərbaycanda yaşayan tayfalarla sıx iqtisadi-ticarət, siyasi və mədəni əlaqələrdə olmuşlar.

Bütün bu əlaqələr haqında qədim **Şumer, Akkad və Assuriya qaynaqlarında** məlumatlar əks olunub. Ümumiyyətlə, mixi yazıları nəinki Cənubi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Aratta, Lullubi, Kuti və Manna dövlətləri barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir, həmçinin bu yazılarda əks olunan yer, məkan, şəxs adlarının elmi təhlili əhalinin etnik tərkibi və mənsubiyyəti haqqında müəyyən nəticələrə gəlməkdə əhəmiyyətə malikdir.

Eramızdan əvvəl V əsrdən - eramızın IV əsrinə qədərki dövr qədim dövr hesab olunur və bu dövrə aid Azərbaycan tarixi barədə ən qiymətli məlumatlar antik yunan və latın yazılı mənbələrində saxlanılmışdır.

Qədim Yunan müəllifləri qonşuluqda yerləşən Şərq aləmi ilə dərindən maraqlanmış və bu regionda mövcud olan dövlətlər, tayfalar haqqında müxtəlif məlumatlar toplamış və kitablarında əks etdirmişlər. Azərbaycanın ərazisi, əhalisi, coğrafi mövqeyi, siyasi vəziyyəti haqqında ən geniş məlumatlar e.ə.V əsrdə yaşamış qədim yunan tarixçisi Heradotun "Tarix" əsərində verilmişdir. Şübhəsiz, Heradotun dövründə Şərqdə yerləşən dövlətlərin, tayfa birliklərinin tarixinə maraq əsrlərlə davam edən yunan - İran qarşıdurmasından irəli gəlmişdir: müharibələr yunan cəmiyyətində öz rəqibləri haqqında daha ətraflı məlumata malik olmaq zərurəti yaratmışdır.

E.ə.IV əsrin 30-cu illərində Makedoniyalı İskəndərin Şərqə uğurlu yürüşlərindən sonra bu regionun dərindən öyrənilməsinə maraq daha da artdı və bu proses sonrakı əsrlərdə də davam etmişdir. Antik dövrdə qədim yunan, Roma tarixçiləri, coğrafiyaçıları Strabon, Ptolemey, Pekini, Arrian, Kursi Ruf, Ammian Marselin, Tassit, Yuli Solin, Ksenofont və başqaları Şərq aləminə həsr etdikləri əsərlərdə qədim Azərbaycanın coğrafiyası, əhalisi, əhalinin məşğuliyyəti, etnik tərkibi, burada baş verən siyasi hadisələr və s. barədə məlumatlar vermişlər.

Orta əsr yazılı qaynaqları (IV-XVIII əsrlər). Erkən orta əsrlərdə (IV-X əsrlər) Azərbaycan tarixinin yazılı mənbələri daha da genişlənmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan tarixinə aid müfəssəl məlumatlar Bizans, qədim Alban, erməni və ərəb mənbələrində verilir.

Bizanslı müəlliflərin əsərlərində (Menandr, Prokopiy, Aqafi, Simokatta, İordan və başqaları) erkən orta əsrlərdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr haqqında məlumatlar verilir. Xüsusən, hunların və sair türk mənşəli tayfaların Cənubi Qafqazda məskunlaşması, onların məşğuliyyəti, dini, inancları, dili və etnik adları haqqında məlumatlar bu mənbələrdə geniş yer almışdır.

Qədim Alban mənbələrindən ən qiymətlisi alban tarixçisi Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsəridir. Musa Kalankatlı VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəllərində yaşamış, “Alban tarixi”nin I və II kitablarını yazmışdır. Əsərin III və IV kitabları isə onun tələbələri tərəfindən kitaba əlavə edilmişdir. “Alban tarixi”ndə Azərbaycan ərazilərində İncil tarixindən X əsrin sonuna qədərki dövrdə baş verən hadisələr haqqında məlumatlar verilir.

Ərəb qaynaqlarında Azərbaycan haqqında verilən məlumatlar xronoloji baxımdan VII əsrdən başlayır. Ərəb müəlliflərinin əsərlərini (Bəlazuri, İbn Xordadbeh, İbn Havgəl, Təbəri, Müqəddəsi, Yaqut Həməvi, Məsudi və başqaları) fərqləndirən başlıca cəhət onlarda Azərbaycan haqqında daha müfəssəl məlumatların əks olunmasıdır. Bu mənbələrdə Azərbaycanın şəhərləri, əhalisi, əhalinin dili, dini, etnik mənsubiyyəti, siyasi hadisələr və sairə haqqında çox geniş bilgilər verilir. Həmin mənbələrdə Azərbaycan adının mənşəyi barədə mövcud mülahizələr əks olunmuş, Azərbaycanın tarixən qədim zamanlardan türklər ölkəsi olduğu göstərilmişdir.

Orta əsr yazılı qaynaqları (XI-XVIII əsrlər). Bu dövrün ərəb, fars və türkdilli qaynaqlarında Azərbaycan tarixinə aid qiymətli məlumatlar əks olunmuşdur. Ərəb müəlliflərindən İbn Əl-Əsir Azərbaycan ərazisi və tarixi barədə müxtəlif məlumatlar qeydə almışdır. Həmdullah Qəzvini orta əsr Azərbaycan şəhərləri, dağları, çayları və təbii sərvətləri, əhalisinin etnik tərkibi, məşğuliyyəti barədə məlumat verir. Fəzlullah Rəşidəddin də əsərlərində, Hülakilər dövləti dövründə Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, demoqrafiq məsələlərini işıqlandırmışdır. Sədrəddin Hüseyninin əsəri isə Səlcuq sülaləsinə, səlcuqların Azərbaycana yürüşləri və bu bölgədə möhkəmlənməsinə həsr olunmuşdur. Əslən Bakıdan olan Rəşid Əl-Bakuvinin əsərlərində Azərbaycanın coğrafi şəraiti və əhalisi haqqında qiymətli məlumatlar verilir.

Orta əsrlərdə yazıb yaratmış Cuveyni, Məhəmməd Naxçıvani, Həsənbəy Rumlu, Ən-Nəsəvi, Xondəmir (Qiyasəddin Hüseynli), Mir Yəhya Qəzvini, Şərəfxan Bitlisi, İskəndər Münşi, Hüseyn Bürhan, Mirzəbəy Həsən Hüseynli, Məhəmməd Tahir, Əylisli Zəkəriyyə, Mustafa Əfəndi, Övliya Çələbi və sair müəlliflərin yazdığı əsərlərdə də Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərinə dair fraqmentar məlumatlar verilmişdir.

Orta əsr yazılı mənbələrinin bir qismini **avropalı müəlliflərin əsərləri** təşkil edir. Azərbaycana gələn Avropa səyyahları Adam Oleari, Peter de Valli, Yan Şardın, Kempfer, J.Lerx, Tomas Herbert, Jan Batist Tavernye, Rafael dü Man və başqalarının əsərlərində Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına dair müxtəlif məlumatlar yer almışdır.

Yeni və ən yeni dövrün qaynaqları. XIX əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində "Qarabağnamələr"in böyük əhəmiyyəti vardır. Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə", Mirzə Camal Cavanşir Qarabağinin "Qarabağ tarixi" (1847), Əhməd bəy Cavanşirin "Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair", Mirzə yusif Qarabağinin "Tarixi – Safi", Mirmehdi Xəzaninin "Kitabi – tarixi Qarabağ", Mirzə Rəhim Fənanın "Tarixi-cədidi Qarabağ", Məhəmməd Baharlının "Əhvalati – Qarabağ", Həsən İxfa Əlizadənin "Şuşa şəhərinin tarixi" əsərləri Qarabağ və ümumən Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində çox qiymətli mənbələrdir.

Kərim ağa Fateh və Hacı Seyid Əbdul Həmid Şəki xanlığının tarixinə dair əsərlər yaratmışlar. A.A.Bakıxanov "Gülistani-İrəm" əsərində Azərbaycan və Dağıstanın qədim zamanlardan öz dövrünə kimi baş vermiş tarixi hadisələrini şərh etmişdir. 1866-1917-ci illərdə Tiflisdə çap olunan 12 cildlik "Qafqaz Arxeoqrafiya komissiyasının sənədləri" adlı topluda yer alan əhəmiyyətli materiallardan Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərinin tədqiqində istifadə olunur.

Azərbaycan tarixinin işıqlandırılması üçün o dövrün qəzet və jurnal materiallarının böyük əhəmiyyəti var. «Закавказские вести», «Каспий», «Кавказ», «Неделя», «Кавказское сельское хозяйство», "Kəşkül", "Əkinçi", "Açıq söz" və sair mətbu orqanlarda da Azərbaycan tarixinin yeni dövrünə dair qiymətli məlumatlar çap olunmuşdur.

Azərbaycan tarixinin ən yeni dövrü 1918-ci ildən bu günümüzə qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrün öyrənilməsində ən qiymətli mənbələr arxiv sənədləridir. Azərbaycanın yeni tarixinə aid ən əhəmiyyətli sənədlər Azərbaycanda və qonşu ölkələrin – Türkiyənin, Rusiyanın, Gürcüstanın, İranın, Ermənistanın və sair ölkələrin arxivlərində saxlanılır. Azərbaycanın ən yeni tarixinin öyrənilməsində, həmçinin müxtəlif siyasi partiyaların arxivlərində saxlanılan sənədlərdən, statistik toplulardan, qəzet və jurnal materiallarından, epistolyar materiallardan və sair nəşr olunmuş mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində yardımçı elmlərin rolu. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində bir sıra **yardımçı elmlər** böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar aşağıdakılardır:

- **Arxeologiya** (yunanca "arxoyos" – qədim, "loqos" elm) qədim dövr haqqında elm deməkdir. Bəşər tarixi arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan maddi mənbələr (bina qalıqları, qab-qacaq qırıqları, əşyalar, insan və heyvan sümükləri və sairə) əsasında öyrənilir;
- **Antropologiya** (yunanca "artropos"- insan, "loqos" elm) insan haqqında elm deməkdir. Ən qədim insan skeletləri əsasında insanların fiziki quruluşunu, onların qadın və ya kişi olduğunu və yaxud hansı irqə, etnosa mənsub olduğunu öyrənir;
- **Etnoqrafiya** (yunanca "etnos" – xalq, "qrafo"- yazmaq) müxtəlif xalqların həyatını və mənşəyini öyrənən elmdir;
- **Poleoqrafiya** (yunanca "paleo" – qədim, "qrafo" yazıram) qədim yazıları öyrənən elmdir;
- **Linqvistika** (latınca "lingua"- dil deməkdir) qədim insanların dil problemini öyrənən elmdir;
- **Fizika və kimya elmləri.** Fiziki aşınmalar və kimyəvi reaksiyalar vasitəsilə qədim dövrə aid tapıntıların yaşı təyin edilir;
- **Xronologiya** (yunanca "xronos" – zaman, "loqos"- elm) zaman haqqında elmdir, tarixdə baş vermiş hadisələri zaman ardıcıllığı ilə öyrənir.

Azərbaycan tarixinin xronologiyası və dövrlərə bölünməsi. Qeyd edildiyi kimi, xronologiya fənni tarixi hadisələrin vaxtını müəyyənləşdirir və onların ardıcıl izahını təmin edir.

Tarix elminin əsas prinsiplərindən biri xronoloji-ardıcıllıq prinsipidir. Yəni, tarix elmi hadisələrin baş verdiyi vaxtın mümkün qədər dəqiq və ardıcıllıqla verilməsini tələb edir. Əks halda tarix eklektik faktlar yığımına çevrilər, tarixi biliklərin əldə edilməsi çətinləşərdi.

Müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif cəmiyyətlərdə tarixin hesablanması adətən müəyyən başlanğıc nöqtəsindən aparılmışdır. Bu cür başlanğıc nöqtəsinə "era" adı verilmişdir. Ən qədim zamanlardan onlarla "eralar" mövcud olmuş, lakin heç biri kütləvi olaraq insan cəmiyyəti tərəfindən qəbul edilməmişdir. Adətən era həqiqi və qeyri-həqiqi tarixi hadisə ilə bağlanılırdı. Məsələn, qədim yunanlar öz tarixlərini e.ə.776-cı ildən, yəni birinci Olimpiya oyunlarının

başlanmasından, qədim romalılar isə e.ə.773-cü ildən, yəni Roma şəhərinin salınmasından hesablayırdılar.

Hal-hazırda dünya xalqlarının böyük əksəriyyətinin işlətdiyi təqvim üçün eranın başlanğıcı kimi tarixi şəxsiyyət olmayan və xristian dininin banisi İsa peyğəmbərin doğulduğu il götürülmüşdür.

Era xristian din xadimlərinin təbliği və rəsmiləşdirilməsi nəticəsində vaxtilə Avropada işlədilmiş, sonra isə başqa ölkələrdə yayılmışdır. Eranın başlanğıcı İsusun (İsanın) təvəllüdü, yəni doğum günü kimi qeyd edilir. Həmin gün, həmçinin, "milad" (anadanolma) kimi də adlandırılır. Günəş ili hesabına əsaslanan Miladi təqvimə görə bir il 365 gün 6 saatdan ibarətdir.

Müasir dünyamızda tarixi hesablama eradan (miladdan), yəni başlanğıc nöqtəsindən müasir dövrə doğru hesablanır. Bu başlanğıc nöqtəsindən qabaq baş vermiş hadisələr "bizim eradan əvvəl" və yaxud "miladdan öncə" anlayışları ilə qeyd edilir. Ən qədim və qədim dövrlərin hadisələri xronoloji ardıcıllıqla eramızın başlanğıcına doğru hesablanır və başlanğıca yaxınlaşdıqca say kiçilir. Əksinə, bizim eranın başlanğıcından sonra baş verən hadisələr müasir dövrə yaxınlaşdıqca say böyüyür. Azərbaycan tarixinin hadisələri də bu xronologiya üzrə aparılır.

Müasir dövrdə Azərbaycanda Miladi təqvimdən istifadə edilir. Ancaq orta əsrlərdə uzun müddət bizim ölkəmizin tarixi də bəzi İslam ölkələrində indi də istifadə olunan Hicri təqvimə görə hesablanmışdır.

Hicri təqvimin başlanğıcı kimi Miladi təqvimin 622-ci ilində Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçməsi, yəni "hicrət etməsi" götürülür. Hicri təqvimdə Ay ili əsas götürülür ki, o da 354 gündən ibarətdir. Miladi təqvimdə baş verən hadisənin Hicri təqvimin neçənci ilində baş verməsini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar: Hicri = Miladi–622+(Miladi – 622):33. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi Miladi təqvimlə 1991-ci ildə bərpa edilmişdir. Hicri təqvimi ilə bu hadisə neçənci ildə baş vermişdir? 1991 – 622 +(1991 – 622) :33=1411. Deməli, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi Hicri təqvimi ilə 1411-ci ildə bərpa edilmişdir.

Bəzi hallarda Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərə aid hadisələrinin xronoloji vaxtını, yəni hadisələrin illərini dəqiq vermək mümkün olmur. Çox hallarda bu illər təxmini göstərilir. Məsələn, qədim Azərbaycanda mövcud olmuş Kuti və Lullubi dövlətlərinin hakimiyyəti dövründəki yazılı məlumatların müqayisəsi, həmçinin Manna dövlətinin hökmdarı İranzunun, Uallinin hakimiyyəti illəri, Mannanın süqutu ilə təxmini müəyyənləşdirilmişdir. III-V əsrlərdə Albaniyanı idarə etmiş hökmdarların da hakimiyyət illəri bəzən mübahisə doğurur və bu dövrə aid hadisələrin də tarixi müxtəlif qaynaqların məlumatlarına uyğun olaraq dəqiqləşdirilmişdir.

Müasir dövrdə hər hansı ölkənin tarixinin dövrlərə bölünməsində sosial-iqtisadi formasiyalar, sivilizasiya, industrial, post-industrial cəmiyyətlər və s. yanaşmalar tətbiq edilir. Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsində əsas meyar kimi sosial-iqtisadi münasibətlər və istehsal vasitələri götürülmüşdür. Digər təlimlərdən fərqli olaraq, bəşəriyyət tarixinin ictimai-iqtisadi formasiyalara bölünməsi tarixi prosesin qanunauyğun inkişafına daha uyğun gəlir. İctimai-iqtisadi quruluşa daxil olan hadisələr də müxtəlif dövrlərə bölünür.

Dərslikdə Azərbaycan tarixi xronoloji ardıcıllıq prinsipi ilə əsrlər üzrə dövrləşdirilmiş, bu zaman bütün tarixi Azərbaycan ərazilərində gedən tarixi proseslər sistemli şəkildə, bir-biri ilə sıx əlaqədə baxılmışdır.